

УДК 81'374

Тетяна Григоренко
(Умань)

ЕТНОГРАФІЧНА ЛЕКСИКА В "СЛОВАРІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ"
ЗА РЕД. Б. ГРІНЧЕНКА

У статті з'ясовується питання етнографічної лексики, концептуальної картини світу, яка здатна об'єднувати результати пізнання людиною навколишньої дійсності. Актуальність дослідження взаємозв'язку мови і культури зумовлена

насамперед відмінностями у розумінні багатьох сторін даної проблеми, наявністю суперечностей у вирішенні як кардинальних, так і часткових питань.

Ключові слова: *етнографічна лексика, концептуальна картина світу, словникові статті, етнографічно-енциклопедичні відомості.*

В статье рассматривается вопрос этнографической лексики, концептуальной картины мира, которая способна объединить результаты познания человеком окружающей среды. Актуальность исследования взаимосвязи языка и культуры обусловлена отличиями в понимании многих сторон данной проблемы, наличием споров в решении как кардинальных, так и частных вопросов.

Ключевые слова: *этнографическая лексика, концептуальная картина мира, словарные статьи, этнографически - энциклопедические ведомости.*

The article deals with the issue of ethnographic lexicon, conceptual picture of the world capable of uniting the results of the man's cognition of his environment. The relevance of such research of the inter relation between the language and culture is determined by difference in understanding various aspects of this problem and availability of controversies in solving both cardinal and peripheral issues.

Key words: *ethnographic lexicon, conceptual picture of the world, dictionary entries, ethnographic and encyclopedic data.*

Постановка проблеми. Позамовна дійсність у багатьох деталях, а також її предметних характеристиках постає насамперед у наслідок детального лінгвістичного аналізу складу, лексико-семантичної структури мови з урахуванням змін у її системі на різних синхронних зрізах. Різноманітні словники - тлумачні, перекладні, історичні, етимологічні, діалектні, морфемні, а також спеціальні історико-семасіологічні, дериватологічні, лінгвостилістичні дослідження - не лише описують реєстр мовних одиниць, включаючи архаїчні елементи мовної системи, а становлять собою одне з надійних джерел достовірної інформації про способи пізнання людиною навколишньої дійсності, особливості осмислення, освоєння й

найменування нею пізнаваних реалій. Зовні розрізнені факти у словнику чи спеціальному дослідженні при їхньому узагальненні дають можливість не лише об'єктивно інтерпретувати мовні факти, а й точно визначати, як оцінювали попередні покоління мовців, зокрема на етапі номінації, ті чи інші реалії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Словники виступають одним із засобів систематизації лексичного складу мови. Важливу історичну роль у фіксації, уніфікації, стандартизації та лінгвістичній інтерпретації етнографічної лексики відіграв "Словарь української мови" за ред. Б.Грінченка. Оскільки джерелами Словника значною мірою стали етнографічні праці, у ньому засвідчено велику кількість суспільної, соціально-побутової, звичаєвої та обрядової лексики. Нормативну спрямованість Словника забезпечує детальне розроблення кожної лексичної одиниці, а саме:

- 1) розкриття за допомогою тлумачення та переклад основних значень слів;
- 2) значення найважливіших граматичних форм слова та його наголошування;
- 3) уживання стилістичних і спеціальних ремарок та поміток;
- 4) контекстні цитації, що підтверджують наявність у лексиконі вилученого слова, а також ілюструють його значення.

Формулювання цілей статті. Для розв'язання проблеми опису етнографізму в, а також для комплексного вивчення цього шару лексики потрібні, по-перше, довідники і реєстри назв об'єктів етнографії; по-друге, дослідження з історії становлення і формування даної лексичної групи; по-третє, тексти, які розкривають семантику спеціальних слів; по-четверте, виявлення типових способів і засобів словотворення, характерних для даної термінологіки; по-п'яте, статистичні дані, що характеризують аналізований лексичний шар. Окрім того, потрібно враховувати різноманітні особливості традиційної культури, численні фольклорні матеріали, широку ретроспекцію мовних фактів, діалектні дані та результати етимологічних досліджень. Усе це становить основу семантичної реконструкції, яка дозволяє співвідносити певний знак (мотив,

символ) з іншими відомими варіантами цього знака та його значеннями з огляду на різні сфери матеріальної та духовної культури. Це дає змогу відновити глибинну семантику одного або інтерпретації різних проявів того чи іншого мовного знака. Саме із цим намагався впоратися автор аналізованого "Словаря".

Виклад основного матеріалу. Простежимо це на прикладі етнографізмів, включених у цей довідник. Умовно їх можна поділити на такі групи:

- звичаєві та обрядові: колядувати (виколядувати), щедрувати (вищедрувати), відводини, домовини, чоботи, розигри, родини, родиво, Різдво, вінець, вінкоплетини, Водохреще (Водосвяття), волочиння, вулиця, Головосік, Голодна кутя;

- термінологію ремісництва: бляхарство, броварство, гарбарство, гемблювання, чоботарство, різьбярство, лимарство, рибацтво, рільництво, бондарство, бондарювання, гончарство, кошикарство, ткацтво;

- найменування людей за соціальною, свояцькою та кровною спорідненістю: братан, братанець, братанич, братаниця, братова, зять (зятенько), невістка (невісточка, невістонька), гуцул, гуцулка, бойко, гайдамак;

- назви національних страв: бакуша, банти, березівка, різанка, сокове, соложеник, розсільниця, ріп'яник, риндза, кисляк, кисіль, киселиця, кваша, бужанина, вурда, галамбець,

- назви реалій народного одягу: загортанка, обгортка, завивало, запинало, куцик, овчина, оксамитка, дрібниця, гуцуляк, батуринка, опинка, осередок, чамара, рафка, раква, сіряк, сардак, сап'янці, решетила, кирея, киптар, кибалка, керсетка, катанка, картуз, корсет, бекеша, бешмет, волосянки, гайструк, шайтан, гальонки, гачі;

- назви житлових і господарських приміщень та їхніх частин: розлоги, хлів, хижка, кирган, комора, катрага, мазанка, припічок, світлиця, покуть, возарня, воловня, гамазей, гартівня;

- назви предметів побутового вжитку, розмірач, роздір, рожен, рогачка, різак, ритки, рептух, квач, карда, бердинка, бердо, бительня, січкаря, соха, сапіна, сапа, сапет, віник, жерт(д)ка, вісьмерик;

ТЕОРЕТИЧНА І ДИДАКТИЧНА ФІЛОЛОГІЯ. ВИПУСК 8, 2010

- назви засобів пересування: бендюги, берлин, берлина, біда, віз, гринджоли;
- назви посуду: чобан, барило, ринка, кіш, кінва, бражник, водяник, гелета, квасник, кварта, кашник, бербениця;
- найменування народних ігор і танців: туманочок, хлюст, хлібчик, кітька, кіні, квак, билка, бочка, воротар, вутечка, гаївка, горю-дуб, дудар, метелиця, горлиця, гопак, тропак.

Важливу тематичну групу етнографізмів у Словнику становить лексика, пов'язана з реаліями сільського господарювання, зокрема в ньому подано назви деяких сільськогосподарських машин та пристосувань: граблі, гребка, жатка, саможатка, косарка, самокосарка, самогребка, лобогрійка, молотарка, самосійка, перевесло, копа, полукіпок; реалій землеробства: жнець, жниця, жнива, в'язальник, в'язальниця; кладій, кладільник; возій, возільник; тваринництва: самопас, ярмо, шкворінь, самопал, налигач, різниця, ричківня, бидло; бджільництва: безматень, бджоляник; рибальства: човен, сітка, сандоля, рогуля, рибаляня, реж, хобот, кісниця, кімля, кармак, а також комерційної справи: рогове, рихта, волове, бджолове, возове, волосне.

Дуже повно в Словнику Б. Грінченка представлено лексику, пов'язану з народними ремеслами, а також назви ремісників та членів їхніх сімей. Похідні слова від назви носія певної професії утворюють у Словнику своєрідні гнізда, що налічують іноді до двох десятків слів, напр.: бондаренко, бондаренчиха, бондарець, бондарник, бондарик, бондарисько, бондарка, бондарня, бондарство, бондарський, бондарча, бондарчення, бондарчук, бондар, бондарювання, бондарювати, бондарюга. Такі самі гнізда утворюють ключові лексеми гарбар, лндар (римарь), кушнір (кушнірь), чибар (чинбарь), гончар (гончарь) та ін., а також назви ремісничих майстерень: гарбарня, гончарня, ковальня, кузня, колесня, шаповальня, чинбарня та ін.; назви матеріалів, інструментів, виробів: воротило, колесня, різак, різець, верстат, тканка, тканниця, чимбарка, сугак та ін.

Наявні в Словнику етнографізми належать не тільки до побутової лексики. У ньому широко представлено етнологічний контекст ботанічної номенклатури: береза, бук, верба, граб, горобина,

дуб, калина, каштан, клен, липа, ліщина, удовів чобіт, сіре зілля, сомостій, розрив-трава, рогіз, ріллях, хміль, кінський щавель, карлик, катран, безсмертник, без'язичник, вовче око, вовча ягода, кінський щавель та ін. Ознакою номінації цієї групи слів було часте використання описових конструкцій "прикметник + іменник". Окрему підгрупу становить зоологічна номенклатура, напр.: бик, тур, туркавка, сіроманок, зозуля, голуб, голубка, ластівка та ін. Помітну лексичну групу в Словнику складає народна медична номенклатура: бешиха, болість чорна, волос, короста, трясучка, самостріл, родимець, різачка, хитрячка, хиндя, кила, бігавка, гостець та ін. Встановлення типових моделей номінації, з'ясування семантики слова, походження тієї чи іншої лексеми посідають значне місце в реконструкції мовних форм та визначення їхнього зв'язку з позамовною дійсністю.

У процесі створення будь-якого словника, крім визначення самих понять, доводиться розв'язувати проблему його хронологічних рамок, авторового ставлення до різних типів слів, структури, внутрішнього характеру словникової статті, системи позначок [1, с. 75]. В аналізованому Словнику, безперечно, стояло завдання описового перекладу і тлумачень російською мовою, а також проблема ремаркування. Через відсутність, на час укладання Словника, системи ремарок різні уточнення, обмеження, застереження в ньому не відділяються від перекладної частини. Тому часто важко сказати, чи маємо в даному разі точний переклад з додатковим поясненням, чи тлумачення, напр.: волока - завязка у лаптей, постолов и пр., волічка - шерстяные нитки для вышивания, та ін. Деякі з лексем позначають реалії, які детально описуються і навіть ілюструються (ткацький верстат, гончарний круг, шаповальний лук). При цьому етнографічно-енциклопедичні відомості подаються досить економно, не перевантажуючи словник зайвими деталями, напр.:

Плахта, ти, ж. 1) Женская одежда вместо юбки, кусок толстой шерстяной ткани, специально для этого изготовляемый, в виде длинного четверугольника (ширина до 0,75 арш., длина до 21,2 арш.) сшивается до половины с другими такими же кусками, на половину плахта перегибается и поворачивается вокруг талии.

Четвертая часть плахты (половина четверугольника) называется гривка, сшитая половина называется станок, не сшитая гривка - крыла... В черниг. крыла наз. крысы... 2) То же, что и полотнянка, по длинная и без талии. 3) Род белого платка, по форме похожего на широкое полотенце - им покрываются лемчанки. 4) Простыня.

Як бачимо, структура статті "плахта" відтворює як історію, так і географію реалії. До етнографізмів на позначення реалій, що становлять велику пізнавальну та історичну цінність, іноді додаються невеликі малюнки, які можна кваліфікувати як енциклопедичні елементи у структурі Словника. Словникову статтю можна розглядати як в аспекті цілісності (специфічний тип тексту), так і розчленованості (об'єкт інтерпретації), тому, зазвичай, розрізняють три її частини: дефініцію, глосу й ілюстративну частину. Всі вони представлені в Словнику, зокрема в статтях, які описують етнографічні реалії.

Викінченої системи в порядку подавання значень у Словнику немає, але автор намагається відтворити всі семантичні особливості етнографічних понять. Наприклад, тлумачення назв одягу відзначається різною мірою деталізації:

Гугля. 1) Род верхней мужской и женской одежды из белого сукна у гуцулов. Форма гугли, мешок, распоротый по одной стороне, надетый на плечи и связанный по шее шерстяным шнурком или медной цепью; сшитый конец гугли служит вместо башлыка.

Запола. Подол женской рубахи.

Куша. Шапка меховая, мохнатая.

Куцбайка. Баковая юбка, шитая с лифом, корсажем [2].

Слід зазначити, що не всі дані етнокультурного характеру, асоційовані у свідомості людини з тим чи іншим словом або фразеологізмом, дістають системно-мовний статус. Але наявний у Словнику матеріал, безперечно, становить інтерес для дослідника національно-культурної своєрідності рідного слова. При цьому враховуємо, що культурно-національні елементи, які фіксуються в лексикографічних тлумаченнях, треба визнати складниками лексичного значення. Передусім це стосується переносних (фігуральних) значень, що супроводжуються конотативними та емоційно-оцінковими характеристиками, а також способів

відтворення позамовної дійсності в тому чи іншому слові чи групі слів.

Функціонування кожного етнографізму в мові розкрито за допомогою контексту. Словник Б.Грінченка ілюструє вживання того чи іншого слова численними прикладами з літературних джерел, у тому числі з творів класиків української літератури -

І.Котляревського, Т.Шевченка, Марка Вовчка, І.Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, А.Свидницького, Лесі Українки, О.Старицького, О.Стороженка. Крім ілюстрацій із художніх творів, маємо мікротексти багатьох народних прислів'їв і приказок, цитати з відомих народних пісень та дум, напр.: Якраз Савці свитка, та тільки рукавів нема. Він би робив, та в його рукава болять. Од Спаса та й рукавиці до паса. Хоч в семрязі, аби в добрі зв'язі. Не шелести як віник по хаті. Пам'ятатиме до нових віників. З віном дівці не сидіти. Одчини ворітця до кінця, іде твоя сестриця до вінця. Голий іде - ворота вузькі. Палає, як горен. Без горілки - нема говірки. Води - горобцеві по коліна. Як бачились у горосі, та й досі. Дітей годуй, а сам торби готуй. Мнеть, як гострець бабу. Се ще вилами писано, а граблями скорожено. Добра каша, крупина за крупиною гонеться з дрючиною. Деякі етнографізми вживаються як у конкретному, так і в символізованому значенні. Тим самим устанавлюється зв'язок між сферою матеріальної та духовної культури українського народу: серпанок - тканина і символ заміжньої жінки, багряниця - тканина і символ царської влади; рушник - побутовий предмет і символ сватання, дороги; сермяга - одяг і символ бідноти, простого люду.

Роль концептуальних мовних одиниць традиційної народної культури в реконструюванні народної свідомості обумовлена тим, що вони водночас належать і до мови, і до культури, тому заслуговують системного вивчення з позицій комплексного етнолінгвістичного підходу [2, с. 218]. Якщо говоримо про національно-культурний колорит мови, то його передусім треба шукати в лексиці і фразеології, а особливо в тих їхніх сферах, які прямо чи опосередковано пов'язані із соціально-етнічними та етнокультурними особливостями життя і середовища проживання носіїв мови. Б.Грінченко намагається пояснити значення деяких

сталих фразеологізованих словосполучень через переклад: кучму дати - причинить хлопоты, посмеяться; рушники подавати - дать согласие на выход замуж; на рушнику стояти - венчаться; волосом засвітила - о замужней женщине, когда у нее спадет очіпок; волосом світити - быть девицей, глечики полоскати - угощатся в складчину в понедельник после заговения на Петров пост; глек розбили - поссорились [2]. До деяких фразеологізмів автор Словника подає етимологічні розвідки.

Висновки. Отже, аналізований шар реєстрової етнографічної лексики - це загальноживані в мові слова на час створення Словника, а сьогодні - здебільшого матеріалізована в мовних формах і представлена у вигляді текстів, словників етнокультурна спадщина попередніх поколінь.

ЛІТЕРАТУРА

1. Герд, А. С. Введение в этнолингвистику / А. С. Герд. - СПб., 1995. - 92 с.
2. Словарь української мови / [за ред. Б. Грінченка]. - К.: Наукова думка, 1996. - Т. 1-4.
3. Толстая, С. М. Терминология обрядов и верований как источник реконструкции древней духовной культуры / С. М. Толстая // Славянский и балканский фольклор. - М. : Наука, 1989.- С. 215-229.

Стаття надійшла до редакції 16 травня 2010 року.